

УДК 373.2.015.3:159.937.5]:793.7
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/40-2-28>

Олена КОВАЛЕНКО,
 orcid.org/0000-0002-5957-7256
 кандидат педагогічних наук, доцент,
 доцент кафедри дошкільної освіти
 Педагогічного інституту
 Київського університету імені Бориса Грінченка
 (Київ, Україна) o.kovalenko@kubg.edu.ua

Юлія БЕРЕЗНА,
 orcid.org/0000-0002-3606-0211
 здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
 освітньої програми «Педагогіка та методика дошкільної освіти»
 Педагогічного інституту
 Київського університету імені Бориса Грінченка
 (Київ, Україна) yvberezna.pi19@kubg.edu.ua

ДИДАКТИЧНІ ІГРИ ТА ВПРАВИ ЯК МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВИХ УЯВЛЕНЬ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

На основні класифікації методів навчання дітей дошкільного віку представлено перелік найбільш ефективних засобів і методів формування просторових уявлень у дітей дошкільного віку (дидактичні ігри та вправи, дитяче експериментування, створення спеціальних проблемних ситуацій, прогулянки й екскурсії, спостереження, бесіди тощо). Стаття присвячена особливостям організації та проведення дидактичних ігор і вправ з дітьми дошкільного віку з метою формування в них просторових уявлень і безпосереднього орієнтування в просторі. Зважаючи на те що в людини немає спеціального просторового аналізатора, психофізіологічний механізм сприйняття простору відбувається на основі взаємозалежної діяльності зору, слуху, кінестезії і статико-динамічних відчуттів (рівноваги, прискорення). Відповідно, уся освітня робота з дітьми має бути спрямована на розвиток відчуттів і сприймань. Авторами доведена важливість цього напрямку освітньої роботи з дошкільниками на підставі виокремлення завдань Базового компоненту дошкільної освіти (2021 р.). У статті розглядаються психолого-педагогічні дослідження, у яких висвітлюються особливості й форми організації освітнього процесу з дітьми дошкільного віку (Г. Беленька, І. Бех, А. Бозуш, Н. Гавриш, К. Крутій, Т. Піроженко, О. Рейпольська та ін.). Використовуючи опрацювання психолого-педагогічних досліджень, охарактеризували, а також виділили спільне й відмінне в поняттях «дидактичні ігри» та «дидактичні вправи». Авторами статті представлені структурні частини й особливості організації дидактичних ігор і вправ, а саме: дидактичне (...ні) завдання, ігрове завдання, ігрові правила, інструкція, ігрові дії, виконавські дії, результат. З огляду на послідовність освітньої роботи з дітьми дошкільного віку з формування в них просторових уявлень, запропоновано на основі психологічних досліджень (Б. Ананьєв, М. Вовчик-Блакитна, О. Лурія, Т. Мусейібова та ін.), представлено послідовність ускладнення дидактичних ігор і вправ. Також наведено приклади дидактичних ігор і вправ з формування в дітей просторових уявлень.

Ключові слова: методи формування просторових уявлень, дидактичні ігри, дидактичні вправи, структура дидактичних ігор та вправ.

Olena KOVALENKO,
 orcid.org/0000-0002-5957-7256
 Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
 Associate Professor at the Department of Preschool Education
 Pedagogical Institute
 of Borys Grinchenko Kyiv University
 (Kyiv, Ukraine) o.kovalenko@kubg.edu.ua

Yulia BEREZNA,
 orcid.org/0000-0002-3606-0211
 Applicant of the educational level of the second (master's)
 of Educational Program "Pedagogy and Methods of Preschool Education"
 Pedagogical Institute
 of Borys Grinchenko Kyiv University
 (Kyiv, Ukraine) yvberezna.pi19@kubg.edu.ua

DIDACTIC GAMES AND EXERCISES AS METHODS OF FORMATION OF SPATIAL REPRESENTATIONS IN PRESCHOOL CHILDREN

The main classification of teaching methods for preschool children presents a list of the most effective tools and methods of forming spatial representations in preschool children (didactic games and exercises, children's experimentation, creating special problem situations, walks and excursions, observations, conversations, etc.). The article is devoted to the peculiarities of organizing and conducting didactic games and exercises with preschool children in order to form their spatial representations and direct orientation in space. Due to the fact that a person does not have a special spatial analyzer, the psychophysiological mechanism of perception of space is based on the interdependent activity of vision, hearing, kinesthesia and static-dynamic sensations (balance, acceleration). Accordingly, all educational work with children should be aimed at the development of feelings and perceptions. The authors proved the importance of this area of educational work with preschoolers on the basis of identifying the tasks of the Basic component of preschool education (2021). The article considers psychological and pedagogical research, which highlights the features and forms of organization of the educational process with preschool children (G. Belenka, I. Bekh, A. Bogush, N. Gavrish, K. Krutiy, T. Pirozhenko, O. Reipolska and etc.). Using the elaboration of psychological and pedagogical research, the article characterizes and highlights the common and different in the concepts of "didactic games" and "didactic exercises". The authors of the article present the structural parts and features of the organization of didactic games and exercises, namely: didactic (...no) task, game task, game rules, instructions, game actions, executive actions, result. Given the sequence of educational work with preschool children on the formation of their spatial representations, proposed on the basis of psychological research (B. Ananiev, M. Vovchik-Blakytina, O. Luria, T. Museibova, etc.) presents a sequence of complicating didactic games and exercises. The authors of the article also give examples of didactic games and exercises for the formation of children's spatial representations.

Key words: methods of formation of spatial representations, didactic games, didactic exercises, structure of didactic games and exercises.

Постановка проблеми. У наш час питання про засоби та методи організації освітнього процесу з дітьми дошкільного віку стоїть доволі гостро, у зв'язку з тим що в низці закладів дошкільної освіти нерідко спостерігається неправомірне використання методів навчання, характерних для початкової школи. Варто зазначити, що неврахування з різних причин, нехтування педагогами віковими особливостями дітей дошкільного віку може призвести до значного зниження ефективності освітнього процесу, до неповного використання всіх можливостей дошкільників. Особливо актуальною, на нашу думку, є ця проблема на тлі впровадження Концепції НУШ та оновлення Базового компоненту дошкільної освіти (2021 р.).

Аналіз досліджень. Провідними в цьому питанні стали дослідження Ю. Бабанського, Г. Беленької, І. Беха, Н. Бібік, І. Зверєва, С. Кулачківської, І. Лернера, Т. Поніманської, О. Проскури, Г. Щукіної та ін. Зокрема, Ю. Бабанський виділяє три основні групи методів навчання дітей дошкільного віку: 1) стимулювання та мотивація навчально-пізнавальної діяльності дітей; 2) організацію та здійснення навчально-пізнавальних дій; 3) контроль і самоконтроль ефективності навчально-пізнавальної діяльності (Кочерга, 2007; Кулачківська, Ладивір, 1996; Поніманська, 1998: 253–263).

Оскільки одна з характерних особливостей дошкільників полягає в недостатньому розвитку в них довільних дій, довільної поведінки, у дошкільному віці основним мотивом навчання є

пізнавальний інтерес. Саме наявність пізнавального інтересу в дітей підвищує ефективність освітнього процесу, а також насичує його позитивними емоціями. У зв'язку з цим особливу роль в освітньому процесі з дітьми дошкільного віку відіграє група методів, яка відповідає практичним методам навчання, до яких відносять і ігрові, зокрема дидактичні ігри та вправи (класики дошкільної педагогіки: Н. Ветлугіна, І. Держинська, Л. Парамонова та ін., а також сучасні дослідники: Г. Беленька, І. Бех, А. Богущ, Н. Гавриш, К. Крутий, Т. Піроженко, О. Рейпольська та ін.) (Поддяков, 1972: 52; Піроженко, Карасьова, 2014: 63).

Мета статті – висвітлення організації та проведення дидактичних ігор і вправ як методів формування просторових уявлень у дітей дошкільного віку, а також розмежування поняття «дидактичні ігри» та «дидактичні вправи».

Виклад основного матеріалу. На першому етапі роботи ми опрацьовували дослідження психологів і педагогів щодо значення й особливостей формування просторових уявлень у дітей. Проблема орієнтування в просторі та формування правильних просторових уявлень є однією з актуальних у психології, педагогіці й методиках, оскільки орієнтування в просторі лежить в основі пізнавальної діяльності людини. Оскільки в людини немає спеціального просторового аналізатора, психофізіологічний механізм сприйняття простору відбувається на основі взаємозалежної діяльності зору, слуху, кінестезії і статико-дина-

мічних відчуттів (рівноваги, прискорення). Діяльність одного аналізатора завжди співвідноситься з діяльністю інших аналізаторів, які беруть участь в орієнтуванні в просторі. Відповідно, уся освітня робота з дітьми має бути спрямована на розвиток відчуттів і сприймань. Результати наукових досліджень підтверджують, що в основі орієнтування в просторі лежить утворення складних умовних рефлексів, адже природа сприйняття простору – умовно-рефлекторна. Психологами та фізіологами доведено, що умовні рефлекси на просторові сигнали утворюються в кілька разів повільніше порівняно зі звичайними умовними рефлексами. Тому ці закономірності необхідно враховувати в роботі з дітьми, саме на це спрямовують педагогів закладів дошкільної освіти Базовий компонент дошкільної освіти (2021 р.) (Гавриш, Піроженко та ін., 2021) та варіативні програми для ЗДО. До ефективних засобів і методів освітньої роботи з дітьми щодо формування в них просторових уявлень і вправлення їх в орієнтуванні в просторі психологи й педагоги відносять такі: дидактичні ігри та вправи, дитяче експериментування, створення спеціальних проблемних ситуацій, прогулянки й екскурсії, спостереження, бесіди тощо. Найбільш значущими знахідками дошкільної педагогіки, за загальним визнанням, є дидактичні ігри і вправи (Поддьяков, 1972: 56). У дидактичній грі як формі навчання, зазначають Т. Піроженко та К. Карасьова, взаємодіють навчальна (пізнавальна) й ігрова (діяльнісна) сторони. Відповідно до цього, вихователь водночас навчає дітей і бере участь у їхній грі, а діти, граючись, навчаються. Т. Богдан підкреслює, що дидактична гра здатна навчати й розвивати дитину через ігровий задум, дії та правила (Піроженко, Карасьова, 2014: 63).

У педагогічній скарбниці кожного вихователя дидактичні ігри та вправи займають чільне місце. Попри це, нерідкі випадки, коли педагоги плутають ці поняття. Саме розмежуванню понять «дидактичні ігри» та «дидактичні вправи» ми вирішили присвятити другий етап дослідження й детально дослідити структуру як дидактичної гри, так і вправи. Перша частина дидактичної гри і вправи – *дидактичне завдання* (В. Беспалова, Р. Жуковська, Е. Удальцова та ін.). У ньому закладається мета, з якою вона проводиться. Завдання визначається вихователем відповідно до програми. Наявність завдання (завдань) підкреслює спрямованість освітнього змісту гри чи вправи на процеси пізнавальної діяльності дітей. Зазвичай дидактична гра починається з того, що вихователь повинен повідомити дітям *ігрове завдання* (Е. Удальцова та ін.), яке потрібно буде їм вико-

нати в ході гри (напр.: «Предмети округлої форми ми будемо виставляти на верхню полицку, а всі інші – на нижню» тощо). Якщо ж на початку гри вихователь випадково повідомить дітям не ігрові завдання, а дидактичні (напр.: «Продовжувати вправляти дітей у розрізненні понять «верхня» та «нижня» тощо), то можна вважати, що гра буде зведена нанівець (Поддьяков, 1972: 56–57).

Класики дошкільної педагогіки (О. Сорокіна, Е. Удальцова та ін.) зазначали, що відмінність між дидактичними іграми й дидактичними вправами полягає в тому, що виконання ігрових правил спрямовується ігровими діями, за допомогою яких діти реалізують ігровий задум. Вони складають основу дидактичної гри: без них неможлива сама гра. Ігрові дії є мовби «малюнком» сюжету гри (Поддьяков, 1972: 56–57, 80–82).

У дидактичній вправі є *інструкція* – чітко сформульовані вимоги до дитячої діяльності. Інструкція, як правило, небагатослівна, конкретна, чітка (напр.: «Розкласти стрічки в ряд – від найдовшої до найкоротшої» тощо).

На протигагу дидактичній грі, після повідомлення дітям інструкції дидактичної вправи вони розпочинають виконувати завдання. У структурі дидактичної вправи цей складник називається *виконавські дії*. Здійснюючи керівництво дидактичними вправами, вихователь повинен пам'ятати про те, що це фактично – найважливіша частина дидактичної вправи, заради якої вона й використовується. Тут, на нашу думку, варто пригадати, що, за твердженням психологів, провідною групою методів і прийомів у формуванні уявлень дітей про навколишнє є практичні, адже саме вони дають можливість дошкільникам вправлятися застосувати набуті знання та компетентності в різних ситуаціях. Неоціненне значення в цьому плані мають виконавські дії дітей у дидактичних вправах (наприклад: «Пошук карток із зображенням предметів, які розташовані на аркуші по-різному»; «Розкладання на дві групи машинок, які рухаються вперед і які рухаються назад» тощо). Варто зазначити, що цікаві виконавські дії фактично «приховують» від дитини складність виконання дидактичного завдання, а відтак допомагають розв'язати розумові завдання, виконання яких поза вправою буває неможливе. Примітивні, прості або, навпаки, занадто складні виконавські дії не сприятимуть розвитку дітей, а можуть викликати байдужість і роздратування. Завершальною частиною дидактичної вправи є *результат* (О. Сорокіна та ін.) вирішення дидактичних завдань і виконання інструкції. Науковці радять оцінювати результат із двох позицій: з позиції

дитини – чи дала дидактична вправа можливість дитині повправлятися, виявити набуті знання й уміння та чи були виконані дитиною інструкції, а також із позиції вихователя – чи виконане дидактичне завдання, тобто чи досягнуто освітніх, розвивальних, виховних цілей вправи (Коваленко, 2014: 40–44; Поддьяков, 1972: 56–57, 80–82).

Третій етап роботи був присвячений дослідженню послідовності формування в дітей просторових уявлень. Психологи (О. Лурія та члени його наукової школи, М. Вовчик-Блакитна, Т. Мусейібова та ін.) пропонують певну послідовність освітньої роботи з дітьми дошкільного віку з формування в них просторових уявлень, що ґрунтується на психологічних особливостях дітей та особливостях оволодіння ними цією групою уявлень: 1) орієнтування на собі, освоєння схеми власного тіла, 2) орієнтування на навколишніх предметах, 3) засвоєння словесної системи відліку за основними просторовими напрямками (уперед-назад, угору-вниз, праворуч-ліворуч), 4) визначення розташування предмета в просторі «від себе», 5) визначення власного місцезнаходження відносно інших предметів чи дітей, 6) визначення просторового розташування предметів відносно один одного, 7) просторове орієнтування на площині (Ананьев, Рыбалко, 1964; Голота, 2016: 151–154; Мусейібова, 1988: 53).

Змістом роботи на четвертому етапі було співвіднесення послідовності формування в дітей просторових уявлень (за результатами досліджень психологів і педагогів) і змістового складника освітньої програми для дітей від 2 до 7 років «Дитина». Дослідження показало таке. Перший і другий етапи відповідають програмовим завданням освітньої роботи з дітьми третього року життя: «Учити розрізняти розміщення предметів відносно свого тіла: вгорі – там, де голова, внизу – там, де ноги; розуміти просторові відношення (на, під, у); напрямок руху (до мене, від мене)» (Огнев'юк, Беленька та ін., 2020: 35).

На четвертому році життя завдання педагога ускладнюється, оскільки розширюється коло просторових відношень для оволодіння дітьми (над, за, поруч, високо, низько). З'являється завдання щодо вправлення дітей у визначенні напрямків руху (до мене, від мене, уперед, назад, угору, вниз), що відповідають третьому й четвертому етапам роботи, рекомендованим науковцями (Огнев'юк, Беленька та ін., 2020: 85).

Аналіз програмових завдань щодо формування просторових уявлень у дітей п'ятого року життя дає змогу стверджувати, що в цьому віці з'являється завдання перед вихователем щодо

вправлення дітей у позначенні свого місцезнаходження, а також місцезнаходження предметів і речей. У цьому віці рекомендує програма формувати в дітей розуміння понять між, посередині, біля, поза, а також вправляти дітей у визначенні напрямів: уперед-назад, угору-вниз, зліва направо, справа наліво. Окрім цих завдань, з дітьми починається робота зі схемами: орієнтування за простими схемами на площині та вправлення в самостійному створенні таких схем (Огнев'юк, Беленька та ін., 2020: 146). Як бачимо, саме на п'ятому році життя реалізуються п'ятий, шостий і частково сьомий етапи роботи щодо формування в дітей просторових уявлень.

На шостому й сьомому роках життя завдання в програмі «Дитина» спрямовують освітній процес на повторення знань і вмінь, сформованих у дітей і попередні роки, а також з'являються нові: вправлення дітей в орієнтуванні на площині столу, аркуша паперу, у зошиті, книзі, розрізнене орієнтування в рядочках і стовпчиках, зображених на аркуші паперу (Огнев'юк, Беленька та ін., 2020: 216, 297). Наведене нами цитування програмових завдань свідчить, що в цьому віці педагогами реалізується сьомий етап формування в дітей просторових уявлень.

На п'ятому етапі метою роботи було здійснення добору дидактичних ігор і вправ з метою формування в дітей просторових уявлень, відповідно до означеної послідовності. Для першого етапу освітньої роботи з дітьми ми виокремили такі дидактичні ігри та вправи: «Наші ручки, наші ніжки», «Де наша спинка», «Куди присів метелик», «Сонячний зайчик», «Знайди те, що на картинці», «Піжмурки» (з прозорою хустинкою), «Куди ми зав'яжемо хусточку» тощо. Для другого етапу – «Покладемо ляльку спати», «Стрічечки для ляльок», «Збираємося на прогулянку», «Ляльковий обід», «Дожени зайчика», «Ведмедик грається в піжмурки», «Ку-ку», «Знайди, де сховано (з використанням блоків Дьєнеша)», «Зроби, як я» (з використанням поличок Кюїзенера) тощо. Для третього етапу – «Знайди і промовчи», «Магазин іграшок», «Квітникарі», «Наші самокати», «Автопарковка», «Літовище», «Веселий м'яч», «Розкладіть під парасольки»; посібники В. Воскобовича «Геоконт», «Квадрат Воскобовича», «Прозорий квадрат», «Диво-хрестики»; ігрові вправи «Вузлики» Б. Нікітіна тощо. Для четвертого етапу – «Хто покликав», «Музичні молоточки», «Супермаркет», «Танграм», «Монгольська гра», «Колумбове яйце», «Пентаміно», «Тетраміно» тощо. Для п'ятого етапу – «Я і мої друзі», «Люди», «Сусіди», «Знайди і розкажи»,

«Доручення», «Стрічка Мебіуса», Флексагоони тощо. Для шостого етапу – «Наша кімната», «Експерсія на спортивний майданчик школи», «Спогади про експерсію до класу школи», «Наша вулиця», «Моя дорога в дитячий садок», «Роботи» тощо. Для сьомого етапу – «На вушко», «Зоровий диктант», «Слуховий диктант», «Наведіть порядок», «Доручення», «Розклади і розкази» тощо. (Беленька, Вертугіна, 2013: 142–155; Коваленко, 2014: 24–26; Михайлова, 1990; Піроженко, Карасьова, 2014: 63–74; Рєпина, 2008; Стеценко, 2008: 20–22).

Висновки. Доведено, що основною умовою орієнтування в просторі є пересування в ньому та власна активність особистості. Нами досліджено

засоби й методи формування просторових уявлень у дітей, виокремлено деякі з них, а також розмежовано й охарактеризовано такі найбільш ефективні методи, як дидактичні ігри та дидактичні вправи. На основі опрацювання низки посібників, відкритих джерел нами дібрано орієнтовні дидактичні ігри та вправи для роботи з дітьми на різних етапах оволодіння ними просторовим орієнтуванням. Ми переконалися, що лише глибоке опрацювання результатів досліджень психологів і педагогів може слугувати підґрунтям для грамотної організації освітнього процесу з дітьми щодо формування в них просторових уявлень і практичного орієнтування в просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б. Г., Рыбалко Е. Ф. Особенности восприятия пространства у детей. Москва : Синтез, 1964. 140 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти. Нова редакція та поради для організації освітнього процесу (2021 р.). URL: <https://ezavdnz.mcf.ua/book?bid=37876> (дата звернення: 05.07.2021).
3. Голота Н. М. Особливості пізнання простору й часу в дошкільному віці як передумова успішного навчання дитини в школі. *Освітній простір України*. 2016. № 8. С. 151–158.
4. Дитина : освітня програма для дітей від двох до семи років / наук. кер. проекту В. О. Огнев'юк ; авт. кол. Г. В. Беленька, О. Л. Богінч та ін. ; наук. ред. Г. В. Беленька. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. 440 с.
5. Ігрова діяльність у дошкільній освіті п'ятирічних дітей (педагогічний супровід до програми «Дитина») : навчально-методичний посібник / Г. В. Беленька, В. М. Вертугіна та ін. ; за ред. Н. В. Кудикіної. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 220 с.
6. Коваленко О. Просторове моделювання як оригінальний прийом сенсорно-пізнавального розвитку старших дошкільників. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2014. № 3. С. 21–26.
7. Коваленко О. Особливості використання дидактичних ігор та вправ у освітньому процесі. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2014. № 12. С. 40–44.
8. Кочерга О. Психологія дітей 6 року життя. Київ : Шкільний світ. 2007. 128 с.
9. Кулачківська С. Є., Ладивір С. О. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку). Київ : Нора-принт., 1996. 108 с.
10. Михайлова З. А. Игровые занимательные задачи для дошкольников. Москва : Просвещение, 1990. 94 с.
11. Мусейбова Т. А. Ориентировка в пространстве. *Дошкольное воспитание*. 1988. № 8. С. 53.
12. Піроженко Т., Карасьова К. Ігрова діяльність дошкільника. Старший дошкільний вік : навчально-методичний посібник. Київ : Генеза, 2014. 96 с.
13. Поніманська Т. І. Основи дошкільної педагогіки. Київ : Абрис. 1998. 448 с.
14. Рєпина Г. А. Математическое развитие дошкольников: современные направления. Москва : ТЦ Сфера. 2008. 128 с.
15. Стеценко І. Загадковий лист Мьобіуса. *Дошкілля*. 2008. № 2 (6). С. 20–22.
16. Умственное воспитание дошкольника / под. ред. Н. Н. Поддьякова. Москва : Педагогика, 1972. 288 с.

REFERENCES

1. Anan'ev B. G., Ryibalko E. F. Osobennosti vospriyatiya prostranstva u detey [Features of the perception of space in children] M., Sintez, 1964, 140 p. [in Russian].
2. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity. Nova redaktsiia ta porady dlia orhanizatsii osvitnoho protsesu [The basic component of preschool education. New edition and tips for organizing the educational process] (2021 r.) Rezhym dostupu: <https://ezavdnz.mcf.ua/book?bid=37876> data zvernennya: 05.07.2021 [in Ukrainian].
3. Holota N. M. Osoblyvosti piznannia prostoru y chasu v doshkilnomu vitsi yak peredumova uspishnoho navchannia dytyny v shkoli [Features of knowledge of space and time in preschool age as a prerequisite for successful learning of the child at school] *Osvitnii prostir Ukrainy*, 2016, Nr 8, pp. 151–158 [in Ukrainian].
4. Dytna: Osvitnia prohrama dlia ditei vid dvokh do semy rokov [Child: Educational program for children from two to seven years] / nauk. ker. proiektu V. O. Ohneviuk; avt. kol. H. V. Bieliienka, O. L. Bohinich ta in., nauk. red. H. V. Bieliienka Kyiv, Kyiv. un-t. im. B. Hrinchenka, 2020, 440 p. [in Ukrainian].
5. Ihrova diialnist u doshkilnii osviti p'iatyrichnykh ditei (pedagogichniy suprovod do prohramy «Dytna») [Play activities in preschool education of five-year-old children (pedagogical support to the «Child» program)] / H. V. Bieliienka, V. M. Vertuhina ta in.; za red. N. V. Kudykini. – navch-metod. posibn. Kyiv, Kyiv.un-t. im. B. Hrinchenka, 2013, 220 p. [in Ukrainian].

6. Kovalenko O. Prostorove modeliuвання yak oryhinalnyi pryiom senso-no-piznavalnoho rozvytku starshykh doshkilnykiv [Spatial modeling as an original method of sensory-cognitive development of older preschoolers] Vykhovatel-metodyst doshkilnoho zakladu, 2014, Nr 3, pp. 21–26 [in Ukrainian].

7. Kovalenko O. Osoblyvosti vykorystannia dydaktychnykh ihor ta vprav u osvithomu protsesi [Features of the use of didactic games and exercises in the educational process] Vykhovatel-metodyst doshkilnoho zakladu, 2014, Nr 12. pp. 40–44 [in Ukrainian].

8. Kocherha O. Psykhofiziologhiia ditei 6 roku zhyttia [Psychophysiology of children 6 years of age] Kyiv, Shkilnyi svit, 2007, 128 p. [in Ukrainian].

9. Kulachkivska S. Ye., Ladyvir S. O. Ya – doshkilnyk (vikovi ta indyvidualni aspekty psykhichnoho rozvytku) [I am a preschooler (age and individual aspects of mental development)] Kyiv, Nora-prynt, 1996, 108 p. [in Ukrainian].

10. Mihaylova Z. A. Igrovyye zanimatelnyie zadachi dlya doshkolnikov [Game entertaining tasks for preschoolers] M.: Prosveschenie, 1990, 94 p. [in Russian].

11. Museyibova T.A. Orientirovka v prostranstve [Orientation in space] Doshkolnoe vospitanie, 1988, Nr 8, 53 p. [in Russian].

12. Pirozhenko T., Karasova K. Ihrova diialnist doshkilnyka. Starshyi doshkilnyi vik: navch-metod. posib [Preschool play activities. Senior preschool age] Kyiv, Heneza, 2014, 96 p. [in Ukrainian].

13. Ponimanska T. I. Osnovy doshkilnoi pedahohiky [Fundamentals of preschool pedagogy] Kyiv, Abrys, 1998, 448 p. [in Ukrainian].

14. Repina G. A. Matematicheskoe razvitie doshkolnikov: sovremennyye napravleniya [Mathematical development of preschoolers: modern trends] M., TTs Sfera, 2008, 128 p. (Biblioteka zhurnala «Vospitatel DOU») [in Russian].

15. Stetsenko I. Zahadkovyi lyst Mobiusa [Mysterious letter of Möbius] Doshkillia. 2008, Nr 2 (6), pp. 20–22 [in Ukrainian].

16. Umstvennoe vospitanie doshkolnika [Mental education of a preschooler] pod. red. N. N. Poddyakova M., Pedagogika, 1972, 288 p. [in Russian].